

VÕIMU JA MAAOMANDIÕIGUSE SEOSEST EESTI PÕLLUMAJANDUSES

M. Karelson

Sajandeid kestnud talurahva mured ja kannatused, orjastusikkest vabanemine

Muistsed eestlased kaotasid vabaduse 13. sajandi esimestel aastakümnetel võitluses võimsa vaenlasega, kes tuli siia ristiusu toomise põhjendusega. Tegelikult ikka siinse maa alistamise ja rahva orjastamise ülesandega.

Eesti maa-ala mineviku põllumajanduse (talu) arengutasemest saab ettekujutuse näiteks Läti Henriku kirjutistest. Temalt saame teada, et siit saadi suuri sõjasaake ja et 1209. aastal viisid ristisõdijad Soontaganast ära korruga “4000 veist ja lugemata arvul hobuseid ning pudulõjuseid”. Teisal lausub sama autor, et “ära viidud loomi nende rohkuse tõttu ei suudetud lugeda”.

Siinsesse maavaldusse ja maarahva ellu tõi murrangulise muudatuse feodaalide (mõisnike) maale elama asumine. Algas mõisate rajamine vastavate hoonete ehitamise ja talupoegadelt paremate maade äravõtmisega.

Viieteistkümnenda aastasaja lõpul oli Eesti maa-ala talurahvas juba täielikult pärisorjusse heidetud. Oli teostunud esimene (sund)maareform, mis jätkus/süvenes järgnevatel sajanditel mitmesuguste täiendusvormidega.

Sajandite kestel karistas mõisnik “oma” talupoegi ihunuhtlusega, seda veel käesoleval sajandil 1905. aasta revolutsioonisündmuste keerises. Kannatusi ja ohvreid nõudsid talupoegadelt nende mõisnikevastased rahutused ja ülestõusud, eriti Jüriöö ülestõus (1343. a.) ja Mahtra sõda (1858. a.).

On kirjutatud palju kurbloike eesti talurahva ikestamise ajast. Garlieb Merkel avalikustas 1820. a. “Roseni deklaratsiooni” (1739. a.), milles kinnitatakse, et pärishärrade omandiõigus nende päristalupoegade üle on põhjendatud alates maa vallutamisest. Niisugune omandiõigus ulatuvat ka talupoegade varandusele. “Roseni deklaratsiooni” kohaselt hakkasid talurahvaküsimusi käsitlema ka tsaarivõimud.

A. W. Hupel (1777. a.): “Meie praeguse olukorra järgi vaatab pärishärra endale kui kõigi tema mõisa juurde kuuluvate pärisorjade ja maade omanikule... Ta müüb, vahetab ja kingib inimesi kellele tahab.”

J. Petri (1800. a.): “Inimestega kauplemine on vaba igale pärishärrale... Mina olin enam kui üks kord tunnistajaks selle juures, kui mõni aadlimees vahetas teenri või talupoja ilusa hobuse või mõne koera vastu.”

Saksakeelse raamatu “Eestlane ja tema isand” (1861. a.) anonüümne autor (V. Blagoveštšenski) kirjutab, et temal “pole Eestimaa aadli vastu vihkamist ega erilist armastust; ta pole eesti talupoja vaenlane ega eriline sõber... Jäänud omapead, kartmata jumalat ja kuningat, pidasid rüütlid eestlasi oma orjadeks ja pärisorjadeks... Nad tegid seaduseks, et talupojal pole omandit.”

1816. aasta Eestimaa ja 1819. aasta Liivimaa talurahvaseadustega vabanes talurahvas pärisorjusest. Pärisorisest talupojast sai Vene riigi alam, kellena ta pandi kirja (1816...1835) talle antud perekonnanimega. Nende seadustega saadi isiklik vabadus, kuid maa jäi mõisnike piiramatuks eraomandiks. Talupoeg muutus mõisa rentnikuks – teoorjaks. Jätkus talumaade mõisastamine. Venemaal kaotati pärisorjus alles 1861. aastal.

1849. a. Liivimaa ja 1856. a. Eestimaa talurahva seadused (hilisemate täiendustega) soodustasid teoorjuse lõpetamist ning raharendi sisseseadmist ja talumaade päriseks ostmist. Kuid ka nüüd jätkus talumaade eraldamine mõisnike käsutusse, tema palgatavale tööjõule: Liivimaal kvootemaa ja Eestimaal kuuendikumaa nimetusega.

1868. aasta jüripäevaks otsustas Liivimaa Maapäev (1865) tsaarivalitsuse survele kaotada teoorjuse. Sama tähtpäev teoorjuse lõpetamiseks määrati kindralkuberneriga kaskkirjaga ka Eestimaa. Keelati rendilepingute sõlmimine teorendi alusel, mis aga säilis kohati varjatud kujul.

Talupoeg saab (oma) maa omanikuks

Talumaade päriseks müümine/ostmine mõnes mõisas oma renditalupoegadele oli alanud 1830.–1850. a. Massilisema nähtena teostus see Liivimaa kubermangus möödunud sajandi 60-ndate aastate alul ja kujunes hoogsaks sama aastakümne lõpul. Eestimaa kubermangus, kus talurahvas oli majanduslikult nõrgemini arenenud, läks talude ostmine hoogu 70-ndail aastail. Talude müüki mõjutas mõisnike alatasa kasvav rahavajadus. Mõisates korraldati majandus ümber teoorjuse alustelt palgatöösüsteemile, ka nõudis kulutusi vajaliku inventari soetamine uuenduste rakendamiseks. Endiselt elasid mõisnikud üle oma võimaluste. Nii kujuneski mõisnikele kõige kohasemaks talumaa rahakstegemine.

Talude päriseks ostmine kujutas endast osa esimese Eesti rahvusliku ärkamise aja liikumise vaimustusest, õieti pikendades selle liikumise vaimustusperioodi. Talude päriseks ostmine oli täis lootust, aga ka kannatust. Lootust selles mõttes, et sellega seoses räägiti osakese isamaa pinna vabastamisest. Kannatust põhjustas majandusraskustega seostatud talude ostuvõla tasumine. Mõiste “Eesti talu” vaimustas kogu rahvast.

Talude ostmine kestis kolmveerand sajandit (1840–1917). Kuni 1896. aastani olid talupojad ostnud või ostuks laenuga vormistanud Liivimaa Eesti-ala kubermangus 20 557 talu ja Eestimaa kubermangus 9641 talu, kokku 30 198 talu. Vabariigi algusajaks (1918) oli 51 640 ostutalu, keskmise suurusega 34 hektarit (H. Sepp, 1940).

Kaugminevikus esivanematelt vägivaldselt ära võetud maa ja nende poolt täiendavalt ülesharitud uudismaa ostis nüüdne järglastalupoeg, kellele see maa õigusjärgse omandiõiguse (tava-) alusel nagunii kuulus. Mõisnik müüs maa, mis ei olnud tema omand.

Maareformist Eesti vabariigis 1920–1939

1905. aasta revolutsiooni päevil levisid laulusõnad: “Mõisad põlevad, saksad surevad, mõisamaa saab meitele!”

24. veebruaril 1918 teeb Eesti Maapäeva vanemate nõukogu “Manifestis kõigile Eestimaa rahvastele” Ajutisele Valitsusele ülesandeks viivitamata välja töötada seaduseelnõu maaküsimuse lahendamiseks laialdastel demokraatlikel alustel (RT 1918, nr. 1).

10. oktoobril 1919 võttis Asutav Kogu vastu maaseaduse (RT 1919, nr. 79/80) 63 poolt ja 9 vastu- ning ühe erapooletu häälega. Enne hääletamist olid ruumist lahkunud Eesti Rahvaerakonna ja Kristliku Rahvaerakonna saadikud.

Maaseaduse p. I, 1.1. ütleb: “Riikliku maatagavara loomiseks võõrandatakse riigi omanduseks kõik Eesti Vabariigi piirides olevad mõisad ja maad, mis Balti Eraseaduse (1864. a. väljaanne) § 597 tähendatud ühes kõigi nende päraltolemiste ja kõlbuliste põllumajanduselise inventaariga, olgu viimane mõisa omaniku, pidaja ehk rentniku päralt.” Sama punkti “tähendustena” loetletakse need maavaldused ja inventaride grupid, mis ei kuulu võõrandamisele. Maaseadus määratleb, et “võõrandatava maa eest tasu maksmise ja vastaval korral tasu suuruse kui ka tasuta võõrandatavate maaliikide kindlaksmääramine lahendatakse sellekohases eriseaduses” (p. III, 10) ning “elava inventari eest tasu määramisel võetakse aluseks 1914. a. turuhind” (p. III, 11). Võõrandatud mõisate metsad ei kuulu jagamisele, vaid jäävad riigi omanduseks. Kõigi “maauuendustega ja tarvitamistega” seotud rahaliste operatsioonide jaoks asutatakse Maapank.

Maaseaduse järgi on esmased maa saajad: “1) kodanikud, kes Eesti Vabastussõjas väerinnal iseäralikku vahvust on näidanud, 2) sõdurid, kes Vabastussõjas võitluses vigastatud, 3) Vabastussõjas langenud sõdurite perekonnad, 4) sõdurid, kes Vabastussõjas tegevusest vaenlase vastu osa võtnud, silmas pidades tegevuse kestust” (p. IV, 21).

Maareformi teostamisel peetakse sihiks elujõuliste perekonnatalude – normaalselt kahehobusekohtade – moodustamist. Oli valida, kas maa osta eraomandiks või kasutada pärandatava rendi alusel.

Maasaajatel tuli rajada oma pere uus majapidamine (asundustalu): ehitada hooned, muretsesta elav ja elutu inventar, seemnevili jm. Ladusamalt kulges see tegevus Vabadussõjast osavõtnud päris- ja renditalu perepoegadel, ka nendel, kes abiellusid nende talude peretütardega. Nad said oma vanematekodust uue kodu rajamiseks loomi (ülitähtsana hobuse), põllutööriistu, vankreid/rakmeid, seemnevilja jm. Palju oli aga neid, kes peaaegu “paljaste kätega”, ainult hea tahtmise ja käte tööjõu varal asunduskohtadele asusid.

Asundustalude moodustamisega tekkis vabariigis uus ühiskonnakiht – asunikud.

1925. aastal lahendatakse lõplikult asundustalude õiguslikud alused “Riigimaade põliseks tarvitamiseks ja omanduseks andmise seadusega” (RT 1925, nr. 109/110). Ostmise puhul tuli maa ostuvõlg tasuda 60 aasta kestel, kusjuures esimesed 6 aastat olid maksuvabad. Algas lepingute sõlmimine.

Asundustalude esimesed ostu-müügilepingud (38) anti pidulikult maasaajatele põllutöministeeriumis 23. oktoobril 1927. Valdav osa lepinguid sõlmiti aga aastatel 1927–1935. Aastaks 1940 jõudsid lepingusõlmijad tasuda ainult kuni 1/5 ostuhinnast, hilisemad lepingusõlmijad veel vähem (L. Siimisker, 1995).

Maaseaduse ja teiste täiendavate otsuste alusel aastatel 1919–1939 rajati 48 288 asundustalu, suurusega vähemalt üks hektar. Maaomanikeks said või olid saamas mõisate renditalude ning talumaadel asuvate kvoote- ja kuuendikukoha pidajad (23 722), ka popsi- ja saunakoha pidajad (9845). Juurdelõikeid said väikemaapidajad (12 217). Nii kujunes lisaks iseseisvuse eelsetele ostutaludele (51 640) üle 100 000 omandiõigusega uut maakohta.

Millised olid üldkaalutlused Eestis maareformi teostamiseks? Esitame vastusena kahe autoriteetse isiksuse seisukohad.

Maareformi seaduse eelnõu põhilise koostaja ja selleaegse põllutöministri Theodor Pooli järgi (1936) tingisid Eestis maareformi järgmised vajadused.

1. Rahuldada elanike maavajadus, anda maa nende otseste harijate kätte. Aastakümnete kestel oli maanälja põhjusel kodukohast välja rännanud 250 000 eestlast Venemaa kubermangudesse, teistesse riikidesse samuti 250 000 (mõned hindavad mõlemat arvu kokku isegi üle 800 000).

2. Likvideerida senise feodaalkorra jäägid ja kahjutuks muuta valitsev aadliseisus.

3. Vältida võõra kolonisatsiooni ohtu, esiteks Vene riigivõimu ja teiseks saksa aadli poolt. Olid ju suurmaaomanikud (aadel) valmis osa oma maaomandusest asustama saksa kolonistidega.

4. Suurendada rahvamajanduslikult loodavaid väärtusi, sest väikemajandid annavad suurmajanditega võrreldes pindühikult rohkem põllumajandussaadusi.

5. Mõjutada põllupidajaid psühholoogiliselt, kuna omandiõigusega põllupidajate arvu suurendamisega kujuneb iseseisvate põllupidajate kiht, moodustades riigile võimsa toe ja selgroo.

Balti riikide ajaloo uurija ja raamatu “Balti riikide ajalugu 1918–1940” autori (Kiel, 1991; Tallinn 1995) Georg von Rauch järgi olid maareformi teostamise põhjused järgmised:

esiteks – sotsiaalpoliitilised, et maatöölised ja maatamehed saaks maaomandi, kõrvaldamaks disproportsiooni, kus maa oli väiksearvulise suuromanike kivi käes;

teiseks – üksnes kodupinnaga siduv maaomand võis üles kaaluda Nõukogude Venemaa kommunistliku sotsiaal- ja majanduspoliitika. Nii taotleti immuunsust kommunistliku propaganda suhtes;

kolmandaks – rahvuspoliitilist laadi, saksa ülemkihilt tema majanduslik ja poliitiline võim ära võtta.

Need kahe isiksuse seisukohad on sisult ühitatavad tervikuks, sest nendes kajastuvad objektiivselt vastava aja/olukorra poliitilised, majanduslikud ja sotsiaalsed ning õiguslikud põhjused maareformi teostamiseks.

Ärev 1939. a. – algab Teine maailmasõda ja Eesti vabariigi eelokupeerimine

Väljapaistev eesti kultuuri- ja ühiskonnategelane filosoofiadoktor August Annist (1899–1972) kirjutas (1937): “Vabaduse probleem on praegusel ajal üks kõige põlevamaid päeva-probleeme. Eriti selle tõlgitsus, selle lahendus ja selle lahenduste rakendus kutsub esile lõpmata palju vaidlusi ja tülisid.” Rõhutades Euroopa kultuuris vabaduse kriisi jätkab Annist: “...on iga üksiku isiku vaimu asemele... astunud ühe isiku või partei võim, “vaba isiksuse” “igakülgse väljaarendamise” asemele riiklik massiinimese dressuur, isikliku arvamiseavalduse ja kriitika asemele ainult “riiklik” parteipropaganda ning militaristlik massisugestioon otse kolossaalsete vahenditega... iga päris sügavale ulatuv maailmavaade saab ka usundiks ...üks et päästa maailma kapitalismist, teine et seda päästa – kommunismist... nad püüavad jagada kogu maailma kahte vaenulisse ja oma messianismi tõttu äärmiselt sõjakasse leeri, eitades üldse kolmanda tee võimalust... Igatahes on kumbki neist praegu saand vastavate suurriikide ametlikuks usundiks.”

Eesti-Saksa mittekallaletungileping. 3. mail 1939 tegi Saksamaa ettepaneku mittekallaletungipakti sõlmimiseks Balti ja Skandinaavia riikidele. 9. mail lükkasid Rootsi, Norra ja Soome Saksamaa ettepaneku tagasi.

7. juunil 1939 kirjutasid Eesti (välisminister K. Selter) ja Saksamaa (välisminister J. Ribbentrop) alla Eesti-Saksa mittekallaletungilepingule. Leping oli nagu vastus N. Liidule, kes põhjendas enda poolt Balti riikide julgeoleku garanteerimist väitega, nagu ähvardaks meid oht Saksamaa poolt. Leping Saksamaaga sõlmisid ka Leedu ja Läti.

Eesti-Saksa mittekallaletungilepingu ratifitseeris Eesti-poolselt vabariigi president 22. juunil (RT 1939, nr. 12).

Nõukogude Liidu – Saksamaa mittekallaletungi pakt (leping), mille juurde kuulus sala-protokoll, sõlmiti Moskvas 23. augustil 1939. Leping allkirjastasid Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogu esimees, välisasjade rahvakomissar V. Molotov ja Saksamaa välisminister J. Ribbentrop (leping on tuntud MRP-na). Leping lisaprotokolliga otsustati Balti riikide territoriaalne kuuluvus Nõukogude Liidu mõjupiirkonda.

Nõukogude-Saksa pakti arutelul veenis Ribbentrop Stalinit, et kõik saksa kihid, iseäranis lihtrahvas, tervitavad soojalt teineteisemõistmist mõlema riigi vahel. Stalin oli meelsasti valmis ministrit uskuma. Ta tõstis klaasi Hitleri auks, lausudes: “Ma tean, kui väga saksa rahvas armastab oma Führerit, seepärast tahan juua tema terviseks!” (K. Jaanson, 1989).

Kaks suurt ideoloogilist vastast olid sõlminud sõpruslepingu(d).

23. augusti dokumentide koopiad tõi esmakordselt esile dr. Alfred Seidl, Rudolf Hessi kaitsja Nürnbergi sõjasüüdlaste protsessil 25. märtsil 1946. Nõukogude Liidu peaesindaja prokurör kindralleitnant Roman Rudenko keeldus seal nende arutamisest, kuna see ei saa kuuluda protsessi päevakorda (W. Tomingas, 1961).

25. jaanuaril 1939 ülistas Saksa välisminister Ribbentrop Poola valitsuse külalisena Saksa-Poola sõprust.

1. septembril 1939 tungis Saksa sõjavägi üle Poola piiri. Algas Teine maailmasõda. 3. septembril teatasid Inglismaa ja Prantsusmaa, et nad on Saksamaaga sõjavahekorras.

1. septembril 1939 kuulutas Eesti Vabariigi president K. Päts Eesti erapooletust alanud sõjas (RT 1939, nr. 73).

Kuus aastat kestnud Teine maailmasõda algas 1. septembril 1939, kui Saksamaa alustas sõda Poola vastu, ning lõppes 2. septembril 1945 Jaapani kapituleerumisega. Selles ajavahe-
mikus alustas Saksamaa sõda Nõukogude Liiduga 22. juunil 1941, kapituleerudes ise 8. mail 1945 liitlasvägedele.

NSV Liidu noot Eestile ja vastastikuse abistamise pakti sõlmimine, alanud Teise maailmasõda järgselt, ei olnudki ootamatu. 28. märtsil 1939 esitas NSV Liidu väliskomissar M. Litvinov Eesti ja Läti saadikule noodi, deklareerides, et Eesti ja Läti iseseisvus pole mitte ainuüksi nende riikide huviobjektiks, vaid ka olulise tähtsusega NSV Liidule. Kui Eesti ja Läti peaksid sõlmima välislepinguid, mis pole Nõukogude Liidu meele järgi, siis tehakse sellest tõsisemad järeldused.

7. aprillil vastuses NSV Liidu 28. märtsi noodile teatab Eesti valitsus, et ei nõustu kunagi oma iseseisvuse limiteerimisega. Eesti evib ise õigust otsustada, missugusel määral tema sammud vastavad rahvusvahelistele kohustustele, reserveerides endale otsuste tegemisel vabaduse.

23. septembril sõitis Eesti välisminister K. Selter valitsuse ülesandel Moskvasse kaubalepingut alla kirjutama. Seal aga teatas M. Molotov, et NSV Liidu valitsus nõuab Eestilt sõjaväebaaside loovutamist ja sõjalise lepingu sõlmimist. Kui Selter viitas Eesti neutraliteedile, vastas Molotov, et Venemaal on ajalooline õigus kohale Läänemere ääres ning Eesti on Nõukogude-vastaseid elemente. Eesti valitsusele anti vastamiseks aega 3–4 päeva.

Vene sõjavägi Narva taga oli saanud käsu olla valmis sõjategevuse alustamiseks. Luurelendude kaudu aga saadi teateid, et Eestis ei ole mobilisatsiooni tunnuseid. Moskva korraldusel pandi kavandatud sõjaline tegevus seisma. Seal peetigi kasulikumaks vallutada Eesti "lepingu" alusel (M. Raud, 1953).

26. septembril Eesti valitsus nõustus NSV Liidu nõudmistega. Kui valitsuse delegatsioon paktile allakirjutamiseks Moskvasse jõudis, teatati seal ilmse väljamõeldisena, nagu oleks tundmatu päritoluga allveelaev 27.–28. septembril Soome lahes Narva lähedal torpedeerinud Nõukogude Liidu aurikut. Nüüd esitati NSV Liidu sõjaväebaaside paigutamiseks hoopis suurendatud nõudmisi.

Molotov esitab nõudmise – Eesti andku NSV Liidule õigus pidada sõja lõpuni Eestis 35 000 sõjameest, et takistada NSV Liidu ja Eesti kiskumist sõtta ja kaitsta Eesti sisekorda. K. Selter ja A. Rei vaidlesid sellise suurearvulise sõjaväe vastu. Eesti pool nõustus 5000 mehega. Läbirääkimistele kutsutud Stalin näitas "suuremeelsust", nõustudes 25 000 mehega. Selter nõustus nüüd 15 000 mehe saatmisega. Stalin avaldas arvamust, et liig vähe väge ei tohi saata, Eesti sõjavägi hävitab siis need.

28. septembril 1939 sõlmitakse NSV Liidu ähvardussurvel vastastikuse abistamise pakt Eesti Vabariigi ja N.S.V. Liidu vahel (RT 1939, nr. 15). Selles on kirjutatud: "... tunnustades, et rahuleping 2. veebruarist 1920. a. ning mittekallaletungi ja tülide rahulisel teel lahendamise leping 4. maist 1932. a. on endiselt nende vastastikuste suhete ja kohustuste kindlaks aluseks ... N.S.V. Liidul on õigus pidada oma kulul baaside ja aerodroomide jaoks eraldatud piirkondades valjult piiratud arvu Nõukogude maaväge ja õhuväe relvastatud jõude." Paktile kirjutasiid alla Eesti Vabariigi presidendi ülesandel välisminister Karl Selter ja NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi poolt Rahvakomissaride Nõukogu esimees-väliskomissar V. M. Molotoff (pakti kirjaviisi). Eesti delegatsiooni liikmeteks olid peale K. Selteri veel J. Uluots ja A. Piip.

Nii nõustus neutraalse Eesti Vabariigi valitsus, sõjalise ähvarduse survel sõlmitud pakti alusel laskma alates 18. oktoobrist üle piiri 25 000 NSV Liidu lahinguvarustuses sõjaväelast. Enamik sõjaväebaase rajati kiires korras põllumajandusmaale, evakueerides taluperesid, ka õppeasutusi.

Stalin "töötas" paktile allakirjutamisele järgnenud vestluses: "Võin teile öelda, et Eesti valitsus toimis targalt ja eesti rahva kasuks, sõlmides NSV Liiduga kokkuleppe. Teil oleks võinud minna nagu Poolal. Poola oli suur riik. Kus on nüüd Poola? ... Ärge kartke neid garnisone. Oleme teile kinnitanud, et NSV Liit ei taha kuidagi riivata Eesti suveräniteeti, riiklikku ega majanduslikku korda ega sisemist elu või välispoliitikat." Veiniklaasi tõstes ütles Stalin: "Elagu Eesti! Elagu Päts!"

Pärast baaside lepingu allakirjutamist läks Neeme Ruus Tallinnas Nõukogude Liidu saatkonda, kus ta avaldas soovi saata tervitustelegramm Stalinile. Saatkond pöördus Eesti politsei poole ja palus, et kutsumata "külaline", kes oli pealegi Eesti parlamendi liige, saatkonnaruumidest eemaldataks (A. Roolah, 1990).

Saatuslik 1940. a. – algab pool sajandit kestev okupatsioon

Riikliku iseseisvuse kaotamine sai alguse 16. juunil 1940 Moskvas Eesti saadikule A. Reile esitatud NSV Liidu valitsuse ultimaatumiga, milles konstateeriti, et Eesti on pidevalt ja sihikindlalt rikkunud kahe riigi vahel sõlmitud vastastikuse abistamise pakti (28. sept. 1939), mis ohustab NSV Liidu rahvaste julgeolekut. Teatati, et NSV Liidu valitsus on otsustanud saata Eestisse oma sõjaväebaaside tugevdamiseks täiendava sõjaväekontingendi.

Ultimaatumi esitamise järele kutsus president kohe kokku vabariigi valitsuse koosoleku. Sellest võtsid osa ka ülemjuhataja kindral J. Laidoner, kaitseliidu ülem kindral J. Orasmaa, sõjaministri abi kindral K. Traksmäe ja kindralstaabi ülem kindral A. Jaakson. Koosolek jõudis üksmeelsele otsusele, et vastuhakkamine sõjalise jõuga on mõttetu. Seepärast otsustati ultimaatumi nõudmised täita (M. Raud, 1991).

17. juunil kaitseväge ülemjuhataja kindral J. Laidoner kirjutab Narvas (piiril) alla NSV Liidu ultimatiivsete nõudmiste rahuldamise dokumendile. Eestisse mahutatakse täiendavalt 80 000 punaväelast.

19. juunil saabus Tallinna ÜK(b)P Keskkomitee sekretär Andrei Ždanov, kes asub siin uut Eesti valitsust moodustama. Temalt pärineb ka korraldus Eesti kommunistide/riigikutajate esindajatele 21. juuni rahvameeleavalduste organiseerimiseks.

Uue valitsuse moodustamise läbirääkimised Ždanovi ja president K. Pätsi vahel kestsid kolm päeva. K. Päts selgitas, et riigi põhiseaduse kohaselt saab tema määrata ainult peaministri. Valitsuse personaalset koosseisu arutagu Ždanov uue peaministriga. Päts pakub peaministriks Moskvas olevat Eesti saadikut A. Reid või Riiginõukogu esimeest M. Punga.

20. juuni õhtul, järgmise päeva rahvameeleavalduste eelpäeval, ütles Ždanov Eesti Vabariigi siseministrile A. Jürimale, et Eesti politseinikud ei tohi 21. juunil tänavatele ilmuda, sest tänavademonstratsioonid toimuvad Punaarmee üksuste kaitse all ning nemad garanteerivad ka tänavatele ilmunud kodanike julgeoleku ja likvideerivad mis tahes korrarikkumised.

21. juunil vabastas president ametist Eesti Vabariigi valitsuse (peaminister J. Uluots; RT 1940, nr. 54–491) ja nimetas uue valitsuse koosseisu (peaminister Johannes Vares; RT 1940, nr. 54–492) Nõukogude Liidu saatkonnas “kokkupandud” (Ždanovi) nõudmise kohaselt.

Ükski minister ei olnud kommunistliku partei liige (nende nimetamise ajal). Kommunistide asemele lülitati valitsusse pahempoolse ilmavaatega haritlased, et maailm võiks kergendatult hingata – Eestis pole toimunud midagi hullu. Olga Lauristin on meenutanud Johannes Lauristini toleaegeid sõnu: “Kui oleks illegaalsele komparteile antud ülesanne valitsuse koosseis välja valida, oleksid olnud seal teised inimesed.” (J. Ant, 1999).

22. juunil vabastas president kindral Johan Laidoneri sõjavägede ülemjuhataja ametist ja tegelikust sõjaväeteenistusest (RT 1940; nr. 55–499).

24. juunil kutsus peaminister J. Vares oma kõnes vabariigi kodanikke jätkama rahulikult tööd ja toetama valitsuse poliitikat. Ta rõhutab: “Meie teame, et NSV Liit on ainukene riik maailmas, kes on austanud iga rahva ja rahvuse iseseisvat olemasolu ja omaelu nii oma territooriumil kui ka väljaspool seda ... kes on sündinud eestlaseks, see jääb ka selleks.”

14. ja 15. juulil toimusid Moskva ettekirjutuse kohaselt parlamendi valimised kolmes Balti riigis. Nende riikide põhiseaduse vastaselt muudeti dekreediga valimisseadust. Mittekommunistidest kandidaadid kustutati valimisnimekirjadest.

21. juulil tuli Tallinnas kokku uus Riigivolikogu, võttes vastu deklaratsioonid – Eesti kuulutamisest nõukogude sotsialistlikuks vabariigiks ja Eesti astumisest NSV Liidu koosseisu.

23. juulil rahuldab Riigivolikogu (sundkorras) K. Pätsi avalduse presidendi ametist vabastamiseks (RT 1940; nr. 77–746). Riigivolikogu otsus oli formuleeritud järgmiselt:

“Ära kuulunud Vabariigi Presidendi Konstantin Pätsi palve volituste mahapanemise kohta, otsustab Riigivolikogu palve rahuldada ja panna Vabariigi Presidendi kohustuste täitmine Peaministrile dr. Johannes Varessele.

Eelolev otsus on vastu võetud Riigivolikogu poolt 23. juulil 1940 kell 19.

*Riigivolikogu esimees A. Veimer
sekretär O. Lauristin.”*

23. juulil kuulutatakse Riigivolikogu deklaratsiooniga kogu maa rahva omandiks (RT 1940, nr. 77–747). Alustatakse maareformiga.

6. augustil rahuldab NSV Liidu Ülemnõukogu Eesti Riigikogu palve Eesti võtmise kohta liiduvabariigina NSV Liidu koosseisu. Selle otsusega oli täidetud Stalini poolt Ždanovile antud ülesanne. Andrei Ždanov oli toonase Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei (NLKP) poliitbüroo mõjuvõimsam isik. Tema poeg oli abielus Stalini tütreaga.

25. augustil võtab Riigivolikogu vastu Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi konstitutsiooni (põhiseaduse; RT 1940, nr. 111–1117) ning kuulutab Eesti NSV Riigivolikogu Eesti NSV ajutiseks Ülemnõukoguks (RT 1940, nr. 111–1118).

Okupatsioonivõimu maareformid 1940–1950

22. juunil 1940 lausus uue valitsuse põllutööminister A. Jõeäär oma raadiokõnes: “Maa jääb üksiktalupoegade kätte kasutamiseks eramajapidamistena, mis kinnitatakse neile põliseks tasuta pidamiseks ... igasugused katsed haarata talupoegade isiklikku omandust või vastu töötavate talupoegade tahtmist neile peale sundida kolhoosidesse astumist on kõvasti keelatud, kuna need on kahjulikud riigi ja rahva huvidele.” (“Agronoomia”, 1940, nr. 8.)

23. juulil 1940 võtab uus nõukogulik Eesti Riigivolikogu vastu deklaratsiooni maa kuuluvuse kohta. Selles on sõnastus: “Kogu maa ühes selle põue varadega, kõik metsad, järved ja jõed kuulutatakse kogu rahva omanduseks, s.o. riigi omanduseks.” (RT 1940, nr. 77–747.)

Maareformi esmaülesandena moodustatakse arvestuslik riiklik reservmaafond. Selleks vähendatakse suuremate talude maa 30 hektarini, võõrandatakse likvideeritud (Saksa kolonistide, arreteeritute jt.) ja rahvavaenlaste majandite ning usuühingute ja omavalitsuste maid. Teatavatel põhjustel vähendatakse ka alla 30-hektarilisi talusid.

Järgnevalt jaotatakse reservfondist maad uusmaa- ja juurdelõigete saajatele, masina-traktorijaamadele, hobulaenutuspunktidele, ka riigimõisatele/sovhoosidele. Osa maad jäetakse reservi.

Tekib küsimus: miks oli vaja Eestis teostada maareformi maakasutamise ümberjaotamisega, sest “suure kodumaa” eeskujul tuli ju kolhoosid moodustada? Vastuse variant võiks olla ka selline, et läbi aegade on eestlasest sulane, pops ja rentnik janunenud oma maa järele. Seda mõistis ka nõukogude võim, kes maa ümberjaotamisega lootis maasaajate hulgast leida endale poolehoidjaid rahuliku teena võimu kindlustamiseks.

1940.–1941. aasta maareformiga seostus 41 397 maaomanikku, kelle maa vähendati või hoopis ära võeti. Nende hulgas oli 32 324 talu suurusega üle 30 hektari ja 3098 talu alla 30 hektari. Kokku võõrandati 742 182 hektarit maad, sellest 174 439 hektarit põldu (tabel). Maad said 22 602 uusmaasaajat ja juurdelõikeid 26 486 väiketalu. Maasaajad tegid 1941. aasta kevadkülvil ning jõudsid saagigi koristada osaliselt või täielikult. Muidugi tekkis hiljem asjaosaliste vahel ka arusaamatusi, seoses muutunud riigikorraga.

Teise maailmasõja sündmuste kulgemisega 1941. aasta teisel poolel kukutab Saksa armee Eestis nõukogude võimu. Tühistub 1940/41. aastal teostunud maareform. Maa õiguslik tagasisaamine tehakse nende omanikele siiski keeruliseks.

Kindralkomissar K.-S. Lietzmann lubab oma määrusega 9. detsembrist 1941. aastast otsekohe maa/talud tagastada. Järgnevalt aga kehtestatakse kord, mille kohaselt “vanapere-mehed”, kes oma talu või maatükki tagasi soovivad, kui ka uusmaasaajad, kes maad soovivad endale jätta, peavad kohalikule vallavanemale 15. veebruariks 1942 vastava palve esitama.

Kindralkomissar selgitab 1942. a. uusaastakõnes, et talusid ei anta esialgu kellelegi pärisomandina tagasi, see sünnib alles hiljem ja selle järgi, kuidas iga maavaldaja on täitnud kohustused võitluses enamlaste vastu. Kohustustena mõeldakse piima-, liha- ja teraviljanorme ning töökohustuste täitmist, hangeldamisest ja salaviinaajamisest hoidumist.

Lisaks uusmaa- ja juurdelõikesaajatelt maa tagasisaamise üldisele korraldusele vajab eriselgitust masina-traktorijaamadele, hobulaenutuspunktidele ja riigimõisatele/sovhoosidele antud talumaade ja mitmesuguse inventari/vara tagastamine ja hüvitamine, samuti Vene sõjaväebaaside alla võetud talumaade saatuse kujunemine.

21. veebruaril 1943. aastal annab kindralkomissar “Estonia” kontserdisaalis eri maakondadest pärit 55 taluomanikule talu pärisomandiks tagasisaamise tunnistuse.

1943. aasta sügisel üleskutses Eesti põllumeestele ütleb kindralkomissar: “Põllumees oma perekonnaga peab kõhu täis sööma. Mis sellest toiduainete näol üle jääb, kuulub eesti rahva toitlusfondi ... rinde varustamine oleneb sellest ... Kes toiduainetega hangeldab või neid vahetab, on sõjaroimar ja teda koheldakse vastavalt ... lohakate põllumeeste omandite reprivatiseerimine pannakse seisma.”

1944.–1947. aasta teistkordne nõukogude maareform hõlmas 42 274 maaomanikku (-valdajat). Nende hulgas oli 28 288 talu suurusega üle 30 hektari ja 3307 talu suurusega alla

30 hektari. Nüüd, Saksa okupatsiooni järgselt, võõrandati veel 10 151 maavaldust, mis kuulusid selleaegse nimetuse kohaselt rahvavaenlastele, okupantide käsilastele, bandiitidele ja nende käsilastele või olid jäänud peremeheta (tabel). Maad võõrandati 927 049 hektarit, sellest 242 622 hektarit põldu. Võrreldes 1940/41. aasta maareformiga võõrandati 1944.–1947. aasta maareformiga 184 867 hektarit maad rohkem, seejuures põllumaad 68 183 hektarit rohkem (tabel).

Tabel. Riikliku maatagavara moodustamine Eesti NSV-s aastatel 1940–1941 ja 1944–1947

Võõrandatud maa kuuluvus	1940–1941			1944–1947		
	üksuste arv	võõrandatud, ha		üksuste arv	võõrandatud, ha	
		kokku	sh. põld		kokku	sh. põld
Talud üle 30 ha	32324	574736	130378	28288	570278	127903
Talud alla 30 ha	3098	15176	4916	3307	26863	9138
Usuühingud	275	8141	3159	194	5612	1932
Omavalitsused	694	9898	3654			
Likvideeritud majandid	3629	109586	30724			
Saksa kolonistid				334	15139	5276
Peremeheta majandid				6248	168494	46557
Rahvavaenlased				733	24723	8863
Okupantide käsilased				2644	78080	31776
Bandiidid ja nende abilised				526	14998	5529
Muud	1377	24645	1608	×	22862	5648
Kokku	41397	742182	174439	42274	927049	242622

Märkus. Tabelis on toodud näitajad aastate 1940–1941 kohta Richard Antonsi (1957) ja aastate 1944–1947 kohta Ants Ruusmanni (1976) järgi.

Erinevalt 1940/41. aastast peetakse kasutatava maa sobivaks suuruseks ka 20–30 hektarit, seejuures maata peredele loeti vajalikuks 12–18 hektari andmist ning Saksa okupatsiooni käsilastele 5–7 hektari jätmist.

1944. aasta sügisel ei olnud esialgu nii massiliselt uusmaasoovijaid, kui neid oli 1940. aastal. Nüüd tuli maakonna ja valla maakorralduse komisjonide liikmetel minna küladesse “maad pakkuma” (“Talurahvaleht”, 11. nov. 1944). Liiga värsked olid asjased pinged maaühiskonnas.

1944.–1947. aasta maareformiga sai maad 24 665 uusmaasaajat ja juurdelõikeid 17 656 väiketalu.

Maade äralõikamine puudutas veerandit Eesti talurahvast (ligikaudu 130 000 inimest), kelle ainsaks reaktsiooniks oli uue korra sügav vihkamine, sest puudutatud oli kõige pühamat, raske töö ja kalli hinnaga saadud maad (J. Ant, 1999).

Maa natsionaliseerimisega nõukogude võimu poolt (1940) kaotab taluomanik oma maa ja maa tema eest hoolitseva omaniku. Järjepidavalt süveneb poliitiline ja majanduslik rünnak korralike talude peredele. Kulaku mõiste tuli koos nõukogude võimuga. Kulaku tunnusjooneks peeti talus võõrtööjõu kasutamist, põllumajandusmasinate rakendamist tasu eest teistes taludes, jahu- ja saeveski olemasolu, muidugi üliolulisena nõukogude korrale sobimatut meel-sust.

1947. aasta teisel poolel alustatakse majandusliku survega nn. vanataludele, see süveneb kahel järgneval aastal. Raskem neist on põllumajandusmaks, suured on looma- ja taimekasvatussaaduste riiklikud müüginormid madalate kokkuostuhindadega. Talusid koormavad metsa ülestöötamise ja väljaveo kohustused. Maksud ületavad sissetulekuid.

Kasvas kulaklike talude põllumajandusmaksu võlgnevus. Kui see oli 1. jaanuaril 1948. aastal 1,6 miljonit rubla, siis sama aasta lõpuks kasvas 35 miljoni rublani, suurenedes üle 20 korra. Kulakute võla kattedeks võõrandati odavalt tema vara, mis müüdi kooperatiivides või mujal, jaotati ka lihtsalt laiali. Taolise olukorra massilise leviku kohta toon näite oma sõbra taluperest. Võlga ei katnud odavalt üleskirjutatud kümnekond lehma, 4–5 hobust, sead, traktor, viljapeksumasin ning teised põllutööriistad/masinad ja hooned. Nähes veelgi halvemat lahkus perekond isaisade talust pimeduse katte all, et leida elu- ja töökohta kusagil kaugemal. Massiküüditamise järel üles leitud pereisa mõistis rahvakohus kui riigivõlglast üheks aastaks

vangi. Seitsmekümnene vanahärra veetis selle aasta müüride vahel. See oli kehtiva riigikorra juures seaduspärane, sest kulakutalus võis võla katteks üles kirjutamata jätta ainult elamu, milles pere elas, ning kasutatavad tali- ja suvirõivad, jalatsid ja pesu (Eesti NSV Teataja 1949, nr. 11).

NSVL julgeoleku rahvakomissari asetäitja Ivan Serovi 11. oktoobri 1939. aasta ülisalajast instruksiooni (nr. 001223) Baltikumist nõukogudevastase elemendi väljasaatmise kohta täideti Eestis 1941. aasta juuni- ja 1949. aasta märtsiküüditamisega. Küüditatud inimeste arv oli vastavalt 10 200 ja 20 700. Küüditatutele lisandub veel umbes 8000 arreteeritud. Märtsiküüditatute hulgas oli 7200 inimest edumeelsemate põllupidajate peredest, küllap sama osatähtsus oli ka juuniküüditatute ja arreteeritute hulgas.

Märtsiküüditamise eel (17. jaanuar 1949) kirjutas Eestimaa K(b)P Keskkomitee esimene sekretär Nikolai Karotamm J. V. Stalinile, et “Eesti NSV-s on kuni 5500 kulakute ja Saksa okupantide käsilaste majandit”. Ta teeb ettepaneku “likvideerida Eesti NSV-s kulaklus kui klass” ning “saata need vabariigi piiridest välja enne 1949. aasta kevadkülvil üheaegselt Eesti, Läti ja Leedu NSV-s”.

1949. aastal teostus talurahva sundkollektiviseerimine, mida “soodustas” märtsiküüditamine. Kui nädalapäevad enne 1949. aasta märtsiküüditamist oli Eestis 641 kolhoosi, siis juba nädal pärast küüditamist (5. aprill) oli neid 1534 ning sama aasta lõpuks 3007.

Paljude küüditatute ja arreteeritute piinarikas elu lõppes puhkepaigaga Siberimaa mullas. Taluperele oli traagiline tema vara ühistamine kolhooside moodustamisel. Silmavees anti ära oma loomad ning põllutööriistad ja -masinad, hoonedki.

1949. aasta massiküüditamise järgselt jäid tuhanded talud elaniketa. Osadesse paigutati võõrad pered, kuid ikkagi hävinesid massiliselt taluhooned, kadusid küladki. Kommunistlik partei ei suutnud mõista, et iga hoone on osa riigi kapitalist. Alustati isegi taluhoonete asulatesse kokkuvedamisega. Massiliselt aga lükati neid maatas ja põletati.

Eesti NSV Rahvakomissariaadi Nõukogu ja Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee 1944. a. määruse nr. 380 alusel võõrandati kulakutelt esimestel sõjajärgsetel aastatel 35 000 looma, 24 000 mitmesugust hoonet, 344 traktorit, 469 viljapeksumasinat, 1222 viljaniitjat (R. Antons, 1957; E. Tõnurist, 1976).

Kui aastatel 1944–1948 valmistati ette sundkollektiviseerimist ning talurahva igasuguse vastupanu ja iseteadvuse murdmist, siis 1949 oli üldise kollektiviseerimise ja selle alusel kulakluse kui klassi likvideerimise aasta. Siit algas Eesti põllumajanduse madalseisu vaju mine. Maal nõukogude korrast vaimustujate hulgas olid kasutusel lemmikmärksõnad – *kulak*, *bandiit*, *rahvavaenlane*, *saksa okupantide käsilane*.

Nõukogude Eesti põllumajandus kulges aastakümnete kestel (1950–1988) suurmajandite arendamise suunas. Kui 1950. aastal oli kolhoosidel põllumajanduskõlvikuid keskmiselt 819 hektarit ja sovhoosidel 694 hektarit, siis nende järjepideva ühendamise tulemusena olid 1988. aastal need näitajad vastavalt 4270 ja 4347 hektarit. Paljude majandite suurus oli üle 10 000 hektari, piirist piirini ka üle 10 kilomeetri. Sellist põllumajandusmaa kasutamise struktuuri ümberkorraldamist võib pidada okupatsioonivõimu maareformi allosaks.

Eesti okupatsiooniaastate maareformi valguses võib käsitleda ka osa põllumajandusmaa eraldamist Vene NFSV-le ja siin asuvatele sõjaväeüksustele kasutamiseks võtmist. 1945. aastal liideti Petseri linn ning Petserimaa seitse valda ja Narva jõest idas asuvad kolm valda Vene NFSV-ga. Samal aastal (4. mai 1945) otsustati Eesti NSV Ülemnõukogu seadusega kaotada vallad ja nende asemele moodustada/kujundada külanõukogud.

Eestilt eraldati Vene NFSV-le 233 400 hektarit maad, sellest põllumajandusmaad 92 100 hektarit. Nõukogude Liidu sõjaväebaaside kasutuses oli tõenäoliselt 90 000 hektarit siinset maad, millest olulise osa moodustas põllumajandusmaa.

Nõukogude võimu maareformiga lõpetati talumajanduslik Eesti põllumajandus, mis paarikümne aastaga oli kiiresti arendatud rahvusvahelisele tasemele. Selle suuna vajadust mõistis Eesti Vabariigi algusaastatel ja hiljem enamik ministreid ja Riigikogu liikmeid, sest nad olid maapäritoluga juristid, agronoomid, majandusteadlased ja erusõjaväelased, ka talupidajad.

Eesti Vabariigi põllumajandusse investeerisid suuri rahasummasid nii riik kui talupidajad. Tekib küsimus, milline osatähtsus oli vabariigi majanduses põllumajandusel ja kas need investeeringud olid põhjendatud? Järgnevalt mõned põhinäitajad aastatest 1938 ja 1939.

Põllumajandus oli Eesti rahvusliku kapitali mahutamise peamiseks kohaks, sest eestlastele kuulus sellest 98%, tööstuses aga ainult 40%. Põllumajandustoodangust läks üle 62% turule, talu sisevajadusteks jäi kuni 38%. Põllumajanduslikust turutoodangust tarbiti 50% siseturul, 50% eksporditi.

“Talupoegkond moodustas iseseisva Eesti riigi majandusliku ja rahvastiku selgroo. Maakodud kindlustasid meie rahva juurdekasvu, siit on pärit suurem osa meie rahvastiku intelligentsist. Pole kahtlust, et vanas vabariigis elas eesti põllumees üle oma kuldse ajastu, kõigile muredele ja raskustele vaatamata.” (L. Siimisker, 1995.)

Maareformina mõistame maavaldus- (-omandi) või kasutusvormide muutmist kehtiva võimu (riigi) organite poolt, millega kaasneb põllumajandusliku maa ümberjaotamine. Maareformi eesmärgid ja tagajärjed olenevad selle teostajast.

[

Eestis ongi põllumajandusmaa reformid läbi aegade seostunud siin valitseva võimuga. Siinkirjutaja nägemuse kohaselt on need järgmised.

1. Alates kolmeteistkümnendast sajandist sajandite kestel siinsetelt talupoegadelt vägi-valdne maa ära võtmine ja mõisate rajamine.

2. Mõeldud sajandi teisel poolel kuni iseseisvumiseni mõisa maavalduste päriks ostmine, päristalude kujundamine.

3. Maaseaduse (1919) ja teiste vastavasisuliste otsuste alusel (kuni 1940. a.) asundus-talude rajamine ning teiste maakasutamise üksuste omandiõiguse lahendamine.

4. Okupatsioonivõimu poolt talude maaomandi likvideerimine ja selle kasutamise piiramine, sundkollektiviseerimine, suurmajandite moodustamine.

5. 1990. aastal alustati Eestis talude taas moodustamist taluseaduse (6. dets. 1989) alusel. Edasi käsitlevad talude rajamist “Eesti Vabariigi omandireformi aluste seadus” (13. juuni 1991. a.), “Eesti Vabariigi maareformi seadus” (17. okt. 1991. a.), “Eesti Vabariigi põllumajandusreformi seadus” (11. märts 1992. a.) ning hiljem maareformi seaduse muudatused ja täiendused.

Kas relvavõitlus NSV Liidu okupatsioonivõimu vastu oleks olnud põhjendatud?

Jaan Tõnisson pidas ülemaailmse sõja põhjuseks asjaolu, et viimase saja aasta jooksul võimsalt kasvanud saksa rahvas “oma elutungiga” Kesk-Euroopa kitsastesse piiridesse ära ei mahu ja katsub väevõimuga murda äraarvamatutesse arenemisvõimalustesse. Tõnisson rõhutas saksa rahva “suurt tahtejõudu” ja “ülivõimu taotlust”, mis hädaohuks Euroopa rahvastele ja Baltimaadele isegi siis, kui Saksamaa sõja kaotab.

Seoses Molotovi-Ribbentropi paktiga 23. augustil 1939 märkis kindral Johan Laidoner: “Niikaua kui venelased ja sakslased tülitsevad, võime elada rahulikult edasi. Kui nad aga sõpradeks saavad, siis on ka Eesti iseseisvusel lõpp.”

Kindral J. Laidoneri korraldusel olid sõjaväeüksused valmis vajaduse korral tegevusse astuma. Valmistuti mobilisatsiooniks. Septembris 1939 sai selgeks, et seistakse sõja lävel. Mõeldi kartusega ebavõrdse sõja raskustele. 28. septembril palus Narva sõjaväeringkonna staabiülem sõjavägede ülemjuhatajalt teada, kas ei tuleks Narva jõe sillad õhkimiseks mineerida.

Eesti Vabariigi piiride vahetus läheduses paiknes NSV Liidul 160 000 meest maavägesid, 700 suurtükki, 600 tanki ja 600–650 lahingulennukit. Eesti võis vastu panna kolm diviisi, kokku umbes 15 000 meest, sõjatehnikast 200 suurtükki, 3 soomusrongi, 5 tankitõrjepüssi, 14 miinipildujat, 48 tankitõrjekahurit, 15 õhutõrjekahurit, 16 tanki, 6 tanketti, paarkümmend soomusautot, 18 relvakandvat lennukit, merel 2 allveelaeva, 2 suurtükilaeva. Kaitseliit võis anda toetuseks 42 000–60 000 meest. Laskemoona arvestati jätkuvat kuuks ajaks (K. Arjakas, 1989).

26. septembril 1939 toimus Tallinnas Riigivolikogu ja Riiginõukogu välis- ja riigikaitsekomisjoni ühine koosolek, kus arutati välisminister Karl Selteri informatsiooni NSV Liidu ettepanekust sõlmida vastastikuse abistamise pakt. Kindral Johan Laidoneri arvamus oli: “Kindlasti võime vastu panna teatava aja ... Kuid lõpp on selge ... Kas meil on abi loota?”

Ütlen kindlasti, et seda praegu kuskilt ei saa ... Peale kõige muu on raske alustada sõda, kui sulle pakutakse abistamise lepingut.” President Konstantin Päts pidas vastastikuse abistamise pakti sõlmimist paratamatuks, öeldes: “Paistab, et on valida üks tee. Abi ei ole loota ... Lepingu mittesõlmimisel tekivad kommunistlikud voolud ja nende vastu on raske võidelda.”

Vastastikuse abistamise pakt Eesti Vabariigi ja NSV Liidu vahel sõlmiti 28. septembril 1939. aastal.

2. oktoobril 1939 toimus Toompeal Riigivolikogu saalis välis- ja riigikaitsekomisjoni ühiskoosolek, millest võttis osa 21 Riigivolikogu ja Riiginõukogu liiget, 3 töötajat välisministeeriumist (O. Öpik, N. Kaasik, G. Meri) ja valitsuse juriidiline nõuandja (J. Klesment). Päevakorras oli Eesti Vabariigi ja NSV Liidu vahel sõlmitud vastastikuse abistamise pakti ratifitseerimine. Järgnevalt mõned väljendused koosolijate sõnavõttudest (A. Roolah, 1990).

J. Laidoner: *Mobilisatsiooni meie välja kuulutada ei tohtinud ega tohi ka praegu, sest see tähendaks sõda. Me peame säästma oma rahvast. Vene vastu me sõdida ei suudaks. Meid hoiti ja hellitati isegi üle kahekümne aasta, mil me omavahel kaklesime. J. Tõnisson: Sel ajal, kui meie esindajad käisid Moskvast läbirääkimistel, lendasid meie riigi üle võõra riigi sõjalennukid. Loodeti kogu aeg Saksa abile. M. Pung (Riiginõukogu esimees): Kui suur sõda lõpeb, siis tehakse meiega mida tahetakse. J. Tõnisson: On imelik, et meie propagandatalitus annab teateid, et rahvas on tänulik presidendile lepingu eest ja saadab tänutelegramme. Kas neid telegramme oli, seda ei tea, kuid paistab, et sellega antakse märku, et nüüd tuleb telegramme saata. Praegune vabariigi valitsus peab lahkuma. Peab tulema rahvuslik kokkuleppevalitsus. O. Gustavson (sots): Kui sõlmisime lepingu, siis olime kindlasti kaotaja pool. Politseiriiki ei saa meie enam välja kannatada. K. Eenpalu (peaminister): Vana valitsus ei saa enne lahkuda, kui uus on leitud. Meie vahekorrad tööliste ja vähemusrahvustega ei ole kunagi nii head olnud, kui nad praegu on. J. Uluots: Läbirääkimistel toonitas Vene kogu aeg, et teie siseasjad ei puutu meisse. Me katsusime oma isamaad teenida nii nagu suutsime. Olgu jumal meile armuline. O. Pukk (Riigivolikogu esimees): Kuidas vaatab Saksamaa sellele lepingule? Vastab A. Piip: Tahan teatada, et meil ei olnud sakslastega kontakti. J. Tõnisson: Leping on nii tähtis, et see peaks tulema parlamenti. Sama arvab ka A. Oinas. J. Klesment: On lepinguid, mida peab kinnitama parlament, kuid on ka lepinguid mis ei kuulu parlamendi kinnitamisele. K. Eenpalu: Minu arust oleks asjatu selle üle mõtteid vahetada. Valitsus tuli lepinguga komisjoni, et teada saada komisjoni seisukohti. J. Klesment: Riiklikudel kaalutlustel ja ära kuulanud vastavate komisjonide seisukohti, võib president ratifitseerida lepingu ilma parlamendita. Käesolev leping kuulub viimase liigi hulka.*

Koosolek otsustas esitada lepingu presidendile ratifitseerimiseks, mida ka president tegi.

Anname edasi tuntud ajaloolase K. Arjakase mõtted vastavasisulisest kirjutisest (1989). “Arvatavasti 26. septembri hommikupoolikul pidas Päts Kadriorus nõu sõjaväelastega, kahjuks seda ei protokollitud. Päts pooldanud pakti, enamik sõjaväelasi aga tahtnud sõda. Päts rääkinud, et tema oli 1918. aastal sõja poolt, kuid nüüd ta ei taha oma hingele võtta eesti rahva tapmist. Baaside aeg kestvat 1–2 aastat, siis tuleb suur sõda, mille Venemaa kaotab, ja nii taastub Eesti iseseisvus. Uus delegatsioon sõitis Moskvasse ... Eesti delegatsioon avaldanud oma kartust vene marurahvustluse suhtes. Stalin lohutanud – vene šovinismi ei tule kusa-gilt, sest tema on grusiin, Molotov mordvalane, Mikojan armeenlane, Kaganovitš juut – peaaegu kogu valitsus koosneb mittevanelastest ... Uluots ja Piip kaldusid uskuma NSV Liidu juhtide sõnu ... Mis aga president Pätsisse puutub, siis väidetavasti arvestas ta võimalusega, et 1940. a. suvel puhkeb sõda NSV Liidu ja Saksamaa vahel, mille tulemusena õnnestub soovimatust paktist ja võõrastest vägedest vabaneda ... kas oli õige Pätsi-Laidoneri otsus pakt vastu võtta? ... Kas oleks sõja korral meie rahva kaotused osutunud märkimisväärselt suuremaks kui “veretu pöörde” ja selle tulemusena kehtestunud hilisema režiimi ajal. Eesti vastu-panu mahasurumise korral võinuks Stalin teiste õpetuseks siin kohe läbi viia hoogsad massirepressioonid ... Kas võinuks miski takistada Stalinit siit kõiki elanikke küüditamast ... Mitmetest toleaegetest arutlustest selle raske dilemma – pakt või sõda – üle on jäänud mulje, et vanemad Eesti poliitikud ja kindralid kaldusid pakti poole, nooremad sõjaväelased (kolonelid ja allapoole) aga pidasid õigemaks sõda. Kas pole siin tegemist teatud psühholoogilise eelhäälestusega? Vanemad mehed nägid Eesti Vabariigi sündi ja osalesid Vabadussõjas. Ajaloolises plaanis hinnati Eesti iseseisvumist kui õnnelikku juhust. Aeg oli soodne, sest kaks meie maa pärast konkureerivat suurvõimu nõrgenesid pikaajalises maailmasõjas ja varisesid lõpuks kokku. 30ndate lõpul aga pööras õnn Eestile selja – kaks impeeriumi olid taas tugevnenud, üks ähvardas Eestit nüüd suisa sõjaga, teist ei teadnud kah uskuda ning mujaltki polnud mingit abi tulemas. Olukord näis lootusetu. Samal ajal oli nooremate meeste jaoks, kes

saanud koolituse juba Eesti Vabariigis, omariiklus endastmõistetav ja ainuvõimalik rahvusliku eksistentsi vorm. Iseseisvus oli pühadus, mille eest tulnuks isegi lootusetus olukorras võidelda ... Päts ja Laidoner võtsid enestele väga suure vastutuse ... nad ei teinud katsetki maalt põgeneda.”

Kas 1939. aasta sügisel oleks Eestil olnud otstarbekas asuda relvavõitlusse NSV Liidu hiigelarmeeaga, nagu hiljem (30. nov.) otsustas Soome. Arvan, et tänapäeva Eesti mõnedki poliitikud ei suuda küsimust objektiivselt hinnata. Selleaegse relvakandjana ütlen mõtlemapanevalt lühidalt: “Mis oleks juhtunud teie vanemate või vanavanematega 1939. aasta sügisel ja hiljem (1944–1949) kogu meie rahvaga? Hävinguvormid on teada, neid oleks kasutatud täismõõdus. Väga paljusid teist ei oleks ju olemas tänapäeva Eestis.”

Juhtivpoliitikute traagiline saatus

Euroopa mõnede riikide ringkondades loodeti alanud Teise maailmasõja peatsele lõppemisele ja selle järel rahukonverentsi kokkutulekule. Rasketel 1940. a. juuni-juulipäevadel olid ka K. Pätsi mõtted Eesti tulevikulootustel. Ta oli koostanud märgukirja, milles hellitas lootust Eesti ja Soome Unioonist (liitriigist). Selle märgukirja andis Soome saadikule Tallinnas minister P. J. Hynninenile 30. juulil 1940 K. Pätsi adjutandi (kolonel H. Grabbi) abikaasa (A. Roolah, 1990).

President K. Pätsil tekkis Eestist lahkumise mõte alles pärast 21. juuli “riigivolikogu” istungit. Ta otsustas koos oma perega siirduda eksiili Ameerika Ühendriikidesse. Vastavalt Pätsi avaldusele küsis Eestis olev USA esindaja mr. Leonard telegrammiga 24. juulil 1940 USA presidendilt, millist abi/kaitset on tema valitsus võimeline Pätsile Eestis oleva saatkonna kaudu andma. Vastustelegrammis 26. juuli hommikul teatati: “Olete õigustatud Eesti presidendile ja tema perekonnale välja andma diplomaatilised viisad maksva passi või sobivate dokumentide esitamisel.” Need telegrammid täistekstidena avaldas Torontos väliseestlaste ajaleht “Meie Elu” 23. juulil 1959. aastal (A. Roolah, 1990).

Märgime, et K. Pätsi vanglas (Peterburis) oleku ajal (1910) suri tema abikaasa Helena Šveitsis tiisikusse. Sinna oli K. Päts tema saatnud enne, kui teda ennast vangistati. Sugulased tõid põrnu Tallinna, kus see maeti vanale Kaarli kalmistule. 1911. aasta märtsis vabanes Päts vanglast.

30. juulil 1940 viidi president K. Päts perekonnaga tema Kloostrimetsa talust Venemaale (Ufaasse). 26. juulil 1941 vormistati seal tema arreteerimine. K. Päts suri 18. jaanuaril 1956 Buraševos Kalinini oblastis. 21. oktoobril 1990. aastal maeti presidendi säilmed Metsakalmistul kodumulda. Sellele ajale oli tabav Trivimi Velliste lausunud mõte: “Sinu rahvas ei ole veel vaba, aga ta ei ole ka ori.”

Läti Vabariigi president Kārlis Ulmanis (1877–1942) asus Läti presidendi vormilisi ülesandeid täitma 1940. aasta juunisündmuste järgselt. Ta viidi sama aasta 22. juulil Kaukaasiasse (Vorošilovskisse).

Leedu Vabariigi president Antanas Smetona (1874–1944) põgenes 15. juunil 1940 Leedust Saksamaale, edasi Šveitsi ja hiljem USA-sse. Ta hukkus 9. jaanuaril 1944 kahjutules.

Kindral Johan Laidoner ja tema abikaasa Maria arreteeriti 19. juulil 1940 nendele kuulavas Viimsi mõisas. Kindral suri 13. märtsil 1953 (surma koht teadmata). Abikaasa Maria pääses Eestisse tagasi. Ta suri detsembris 1978 (89 aasta vanuses) Viljandi haiglas.

Leitnant Johan Laidoner, Peterburi Nikolai Akadeemia viimase kursuse kursant, abiellus 30. oktoobril 1911 poolatar Maria Kruševskajaga. Maria oli sündinud Poolas ohvitseri perekonnas. Ta oli lõpetanud Moskva Konservatooriumi klaveriklassi. Peatselt valdas proua Laidoner eesti keelt.

Saksa sõjaväe võidukas sõjakäik juunis 1941 NSV Liidu vastu andis Balti riikidele lootust taasiseseisvumiseks. Eesti Vabariigi esimese iseseisvuse aegne viimane peaminister Jüri Uluots esitas Saksa okupatsioonivõimudele memorandum, milles nõuti iseseisva valitsuse moodustamist (Rauch, 1995). Hitler nägi totalitaarsete võimuambitsioonide tõttu küll Baltimaade eraldamist Nõukogude Liidust ja ka ühtseks territoriaalseks üksuseks liitmist, kuid täielikus sõltuvuses Saksamaast, Saksa riigi võimupiirkonna ühe osana.

Saksa okupatsioon aastail 1941–1944 oli pettumus sellest, et Eesti omariiklust ei taastatud, ka mitte Saksa protektsioonina. Hitlerliku natsliku rassipoliitika ohvriks langesid ka siinsed juudid. Jäi meenutus Eesti iseseisvumisest, mille alguse 22. aastapäeva olime tähistanud.

Eesti Vabariigi aastapäeva (24. veebruar) “õnnestus” 1944 Saksa okupatsiooni ajal “märkida” põhjendusega – 23/24. veebruar 1918 kui Vene võimu alt vabanemise päev.

Saksa natside tõrjuva hoiaku tõttu balti rahvaste iseseisvuspüüdlustesse tekkisid peagi salajased rahvuslikud vastupanuliikumised, mis panid oma lootused lääneliitlastele. Märtsis 1944 moodustati illegaalne Eesti Vabariigi Rahvuskomitee. Eesti Vabariigi peaminister presidendi ülesannetes Jüri Uluots kinnitas 18. septembril 1944. a. ametisse vabariigi valitsuse, mille koosseisus kunagine minister Otto Tief (1889–1976) oli peaministri asetäitja ja sise-minister.

Jüri Uluotsal õnnestus lahkuda Rootsi, kus ta jaanuaris 1945 suri. Valitsuse juht Otto Tief jäi kodumaale. Ta arreteeriti 1944. a. sügisel. Teda süüdistati püüdes eraldada Eesti Nõukogude Venemaast, süüdi mõisteti kodumaa reetmises. Tiefi karistati kümneaastase vanglakaristusega. O. Tief suri 3. märtsil 1976. Ta sängitati Pärnamäe kalmistule ning maeti 1993. aastal ümber Metsakalmistule.

Andrei Ždanovi poolt ametisse seatud “rahvavalitsuse” hilisem saatus kommunistliku režiimi ajal kujunes samuti traagiliseks. Peaminister J. Vares tappis ennast 1946. aasta novembri lõpul. Peaministri asetäitja H. Kruus ja välisminister N. Andresen represseeriti kui kodanlikud natsionalistid 1950. Siseminister M. Unt hukati 31. juulil 1941, sest ta oli Kodu-sõja aastail teeninud Krasnovi ja Wrangeli valgekaartlikes üksustes. Sõjaminister T. Rotberg langes 1941 sakslaste kätte vangi, pääses hiljem tagasi Eestisse, vangistati 1944 nõukogude võimu poolt, istus vangis, pärast vabanemist tuli jälle Eestisse ja suri siin varsti. Kohtuminister B. Sepp tagandati oma kohalt mõni nädal pärast ametisse astumist ja vangistati, tema edaspidine saatus on teadmata. Haridusminister J. Semper, kes oli hiljem Kunstide Valitsuse juhataja, langes 1950. aastal põlu alla. Sotsiaalminister N. Ruusi tapsid 2. juunil 1942 gestaa-polased. Teedeminister O. Kärmi mõrvasid Saksa okupatsioonivõimud. Sõjavägede juhataja kindralmajor G. Jonson komandeeriti 1941. a. suvel “kursustele” Moskvasse, oli Siberi vangilaagris ja kadus siis jäljetult (A. Roolah, 1990).

Talvesõda

Talvesõda algas 30. novembril 1939. a. sissetungiva NSV Liidu armee vastu ning kestis 105 päeva.

Molotovi-Ribbentropi paktiga (23. aug. 1939) oli otsustatud ka Soome kuuluvus NSV Liidu huvipiirkonda. Kirjeldame järgnevalt Soomes toimunud olukorda ja tegevust, mis omakorda aitaks tagantjärele hinnata Eesti olukorda ja tegevust/tegevusetust.

8. oktoobril 1939 esitab NSV Liit Soomele ettepaneku vastastikuse abistamise pakti sõlmimiseks ja Soomes teatud sõjaliste baaside rajamiseks. Soome valitsus nägi selles oma riigi suveräänsuse piiramist ja iseseisvuse ohustamist.

10.–11. oktoobril toimus Soomes üldmobilisatsioon, mis hõlmas 300 000 meest. Sõjaväe ülemjuhatajaks kutsuti kindral Carl Gustav Emil Mannerheim (1867–1951), kes oli aastatel 1931–1939 Soome Kaitsenõukogu esimees. (Mannerheim sai marssali aukraadi 1942, oli 1944–1946 Soome Vabariigi president.)

NSV Liidu ja Soome läbirääkimised jätkusid 12.–14. ja 23. oktoobril ning 3.–4. ja 9. novembril 1939. 13. novembril lahkus Soome delegatsioon Moskvast, saavutamata kokkulepet.

Soome delegatsiooni juhtivisiksusteks olid Juho Kusti Paasikivi (1870–1956; delegatsiooni juht, portfelli minister) ja Väino Alfred Tanner (1881–1966; Soome poliitik, osales koos Paasikiviga 1920 Tartus rahu sõlmimisel Nõukogude Venemaaga).

26. novembril toimus Soome –NSV Liidu piiril Mainila küla juures sõjaväeline konflikt. Punaväelaste harjutusel langes nende keskele kahurimürske, millest sai neli meest surma ja üheksa haavata. NSV Liit süüdistas juhtunust Soomet. Nõutakse edaspidiste vahejuhtumite vältimiseks Soome sõjaväeosade tagasitõmbumist piirist 25 km kaugusele. Soome eitas süüdistust ja nõudis juhtunu selgitamiseks pooltevahelise komisjoni moodustamist.

28. novembril ütles NSV Liidu valitsus üles mittekallaletungilepingu (1934) Soomega. 30. novembril alustasid NSV Liidu väed kallaletungi Soomele. Algas Talvesõda. Tagasi astus peaminister Aimo Kaario Cajanderi (1879–1943) valitsus. Uue Soome valitsuse moodustas Risto Heikki Ryti (1889–1956), kellest sai detsembris 1940 Soome president. Cajanderi

valitsuse tagasiastumisega loodeti, et ehk õnnestub uuel valitsusel paremini NSV Liiduga läbirääkimisi pidada.

2. detsembril 1939 teatati Moskvast, et NSV Liidu väed on vallutanud Terijoki, kus on moodustatud teine Soome valitsus, nn. demokraatliku Soome Vabariigi valitsus, eesotsas Otto Kuusineniga. Samal ajal sõlmis NSV Liidu valitsus selle rahvavalitsusega vastastikuse abistamise ja sõpruse pakti, ühendades NSV Liidu Karjala äsja moodustatud Soome rahvavalitsuse poolt juhitava vabariigiga.

9. detsembril 1939 asus Rahvasteliidu nõukogu arutama NSV Liidu – Soome sõjalist konflikti. NSV Liit teatas (12. dets.), et tal ei ole konflikti (Karjalas O. Kuusise) Soome valitsusega. 14. detsembril heideti NSV Liit Rahvasteliidust välja.

NSV Liit nägi lähitulevikus oma koosseisu kuuluva Karjala-Soome Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi moodustamist. Suutmata murda Soomet lõpetas NSV Liit 1940. a. jaanuari lõpus O. Kuusise nn. rahvavalitsuse tegevuse. Soome valitsusel (R. Ryti) avanes võimalus läbirääkimisteks NSV Liiduga.

12. märtsil 1940. aastal oli Soome sunnitud sõlmima rahulepingu NSV Liiduga. Mõlema-poolsed sõjalised operatsioonid lõpetati 13. märtsil kell 12. Viis tundi enne seda vallutasid venelased Viiburi.

Soome kaotas Karjala maakitsuse, mõne saare Soome lahe idaosas, Hanko poolsaar renditi NSV Liidule 30 aastaks. Laadoga muutus NSV Liidu siseveekoguks. Kokku kaotas Soome NSV Liidule maad ligemale 43 500 km². Karjalas kaotas kodu 420 000 inimest, Hanko poolsaarelt evakueeritud oli 10 000. Soome valitsusel ja rahval tuli kaasa aidata neile kõigile uue kodu loomisel, mis teatavas mõttes kujutas endast maareformi – riigi reservmaal uute talude/kodude rajamist.

Inimkaotused Talvesõjas olid mõlemapoolselt suured. Soome kaotas umbes 25 000 meest surnutena ja 45 000 meest sai haavata. NSV Liidus avaldatud andmetel ulatusid Punaarmee kaotused 289 510 meheni, neist 74 000 hukkunud ja 17 000 teadmata kadunud, mis on tunduvalt väiksem Soome hinnangutest. Sõja lõppedes tagastas Soome 5277 ja NSV Liit 827 sõjavangi (T. Püvi, 1990).

Talvesõjas võitles ka umbes 11 000 välismaalasest vabatahtlikku, nende hulgas 8000 rootslast ja 1000 eestlast.

Erinevalt Eesti territoriaalsele paiknemisele oli Soome asend Talvesõja pidamiseks looduslikult soodne. Soome – NSV Liidu ulatuslik piir kulges läbi raskesti läbipäasetavate soode/metsade/järvede. Piirialale oli ehitatud (1927–1939) Mannerheimi kindlustatud vöönd (kindral Mannerheimi nime kohaselt). Kindlustatud vöönd oli 132 km pikk, sügavus 95 km, hõlmates julgestusvööndi (15–40 km), peakaitsevööndi (7–10 km pikk) ja üle 200 betoonist püsirajatise.

Kindral Mannerheim olevat suhtunud algul vaenulikult läbirääkimistesse NSV Liiduga, kuid lõpuks olevat ta võtnud omaks Soome valitsuse seisukoha Prantsuse-Inglise ametliku informatsiooni tagajärjel, milles teatati, et neist kumbki ei olevat võimelised abistama Soomet tõhusamalt enne kuut kuud (“Uus Eesti”, 13. märts 1940).

[

Eestlaste praeguse aja ja järgnevate põlvkondade ajaloomälu oma vanavanemate mineviku eluraskustest kipub jääma lünklikuks.

Kõikuma on hakanud senine objektiivne hinnang baltisakslaste (mõisnike) seitse sajandit kestnud võimutsemise kohta siinse talurahva üle.

Muidugi on halva ja veel halvema võrdlev hindamine suhteline, ka subjektiivne. Näiteks Saksa sõjaväe(võimu) saabumist Eestisse on tervitatud kahel korral – veebruaris 1918. aastal, kui sunniti terroriga alustanud enamlased Venemaale põgenema, ja 1941. aasta juunis-juulis, kui kukutati sinne nõukogude võim.

Saksa sõjaväe(võimu) lahkumist Eestist tervitati novembris 1918. aastal, kui samal ajal Saksa valitsus (välisriikidest esimesena) tunnustas Eestis Ajutise Valitsuse õiguslikuks võimukandjaks *de jure*. Ka tervitati oktoobris 1939 Hitleri poolt korraldatud baltisakslaste ümberasustamist põliskodumaale (tegelikult okupeeritud Poola). Lahkunud sakslastelt omandas (ostis) põllutöoministeerium põllumajanduslikke majapidamisi koos tööstuslike ettevõtte-

tega, ka 150 talu. Põllutööminister (A. Tupits) lausus 17. märtsil 1940. aastal oma kõnes, et “nüüd jõudis lõpule meie maareform”.

Taasiseseisvunud Eesti on vabanenud pool sajandit kestnud idapoolse suurriigi okupatsioonist ning asunud oma rahva soovil läänepoolsete riikide poliitilis-majanduslikku sfääri. Tundmata või tahtlikult unustades meie rahva ajaloo nüansse, tegutsetakse mõneski küsimuses vanemale generatsioonile mittemõistetavas suunas. Nii on tõesti meie president väljendanud kutsuva mõtte baltisakslaste järglaspõlvkondadele – tulla/asuda oma esivanemate asukohta maale. Tähendab see ajaloolise mälu kõikumalöömist? Uus (1999. a.) Läti president aga lausus ametivande andmisel: “Meie oleme oma mineviku pärijad, kuid me pole orjad, kes peavad elama mineviku varjudes,” viidates kodumaa pikale orjapõlvele sakslaste ja venelaste all viibides (“Postimees”, 9.07.1999). Kui palju kulub aega Eestis nõukogudeaegsete terrorismitegude unustamiseks? Tõepoolest, eestlase ajalooline mälu võib veelgi nõrgeneda. Kuid olgem siiski sirge seljaga, et meie oma rahva, kaasa arvatud esivanemate sajandite tagused kannatused (vt. kirjutise alguslehekülg) võõra vägivallavõimu all ei ununeks praeguste ja järgnevate põlvkondade ajaloomälust.

Kirjandus

- Annist A. Vabaduspüha ja vabaduse kriis. – Akadeemia, nr. 1, 1937.
- Anonüümne (Blagoveštšenski V.). Eestlane ja tema isand. – (Berliin, 1861), Tallinn, 1959. – 176 lk.
- Ant J. Eesti 1939–1941: rahvast, valitsemisest, saatusest. – Tallinn, 1999. – 218 lk.
- Antons R. Agraarsuudet kodanlikus Eestis. – Tallinn, 1957. – 270 lk.
- Arjakas K. Eesti vabariigi välispoliitika 1939. aastal. – Vikerkaar, nr. 2, 1989.
- Hupel A. W. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland II. – Riga, 1777.
- Jaanson K. 1939: augusti viimane nädal. – Aja Pulss, nr. 16, 1989.
- Karelson M. Lehekülgi Eesti põllumajanduse ja talurahva minevikust. – Tallinn, 1981. – 168 lk.
- Karelson M. Põllumajanduse ajaloost, Eesti Vabariigi agraarpoliitika 1918–1939. – Agraarteadus, nr. 1, 1999.
- Karelson M. Võimu ja maa omandiõiguse seos Eesti põllumajanduses. – Käsikiri (arvutitrukk), Tartu, 1998. – 92 lk.
- Merkel G. Die freien Letten und Esthen. – Leipzig, 1820.
- Petri J. Chr. Briefe über Reval nebst Nachrichten von Ehst- und Liefland. – Deutschland, 1800.
- Pool Th. Maauendus Eestis ja selle tulemusi. – Tallinn, 1936. – 42 lk.
- Püvi T. Ühe tähtsusetu sündmuse kroonika. – Vikerkaar, nr. 3, 1990.
- Rauch G. v. Balti riikide ajalugu 1918–1940 (München, 1977; Kiel, 1991). – Tallinn 1995. – 138 lk.
- Raud M. Kaks suurt. Jaan Tõnisson, Konstantin Päts ja nende ajastu (Toronto, 1953). – Tallinn, 1991. – 256 lk.
- Roolaht A. Nii see oli... Tallinn, 1990. – 383 lk.
- Ruusmann A. Nõukogude maareformi taastamine pärast Eesti NSV vabastamist Saksa fašistlikest okupantidest. – Sotsialistliku põllumajanduse areng nõukogude Eestis. Tallinn, 1976. – 308 lk.
- Sepp H. Lõuna-Eesti põllumajanduse arengu suund 1880-ndais aastais. – Eesti Teaduste Akadeemia Aastaraamat I. – Tartu, 1940. – 526 lk.
- Siimisker L. Kuidas vanas vabariigis maaseadust tehti. – Postimees, 11. juuli 1995.
- Tomingas W. Vaikiv ajastu (New York, 1961). Mälestused (New York, 1970). – Tallinn, 1993. – 800 lk.
- Tõnurist E. Sotsialistliku põllumajanduse arengust Nõukogude Eestis. – Sotsialistliku põllumajanduse areng Nõukogude Eestis. Tallinn, 1976. – 308 lk.